

AZONOSÍTÁS ÉS SZEREPCSERE AZ ARABS SZÜRKÉBEN

Implikált pszichológiai mechanizmusok az irodalmi műben

A Magyar Tudományos Akadémia Stiliztikai és Verstani Munkabizottsága 1970 áprilisában négy novella különböző módszerekkel és felfogásokban készült elemzését vitatta meg. A négy novella: Kosztolányi Dezső: *Caligula*; Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*; Nagy Lajos: *Január*; Móricz Zsigmond: *Barbárok*. Ehhez a vitához készült a Krúdy-novella pszichológiai megközelítése.

Minden irodalmi mű magába foglal csupán elemzéssel kibontható, lappangó rétegeket. Leginkább a műben rejlő értékrendszerre, a helyzet-ábrázolásokból és a cselekvés körülményeiből kibontható szocioökonómiai támpontokra, egyszóval az implikált társadalmi szemléletre vagyunk érzékenyek.

Kevésbé érzékeljük első olvasásra a lappangó pszichológiai réteget: a lelki mechanizmusokat, amelyeket az emberábrázolás foglal magába, és amelyek lélektani másodjelentésként feszítik a mondanivalót. Kibontásuk azt a gondolatot feltételezi, hogy minden mű egyszeri, önmagában való világ. A kifejthető lélektani összefüggés csupán a műben körvonalazott társas-közösségi helyzetben s csak a lélektani értelmezés sajátos valószínűségének a szintjén érvényes. Következtetései még azokra a történelmi körülményekre – az író életrajzára, az ábrázolt korra, a feldolgozott eseményekre – sem terjeszthetők ki, amelyeket az értelmezésben felhasználtunk.

A pszichológiai elemzés nem meghatározott kategória-rendszer mércéjén próbálja megmérni a művet, hanem arra törekszik, hogy nagyjából ellentmondásmentes pszichológiai történet rendszerébe foglalja a mű életterében lejátszódó eseményeket. A cél: kifejteni azt az emberismereti tájékozódási rendszert, amelyben az író meghatározza az alakjait; felvázolni azt a lélektani hálózatot, amelyben a hősök döntései, tettei érthetővé válnak.

Lehet, hogy az így felhasznált ismeretanyagot az író szakszerűen tanulta meg, mint Kosztolányi, József Attila, Thomas Mann a mélylélektan fogalomrendszerét. Lehet, hogy általános műveltségének a segítségével szűrte ki saját emberismereti tapasztalatából, mint Déry a *Jókedv és buzgalom* gyermekpszichológiáját. De nem ritka a tapasztalatok közvetlen, elsődleges átfordítása sem: az élményszintű emberismeret, amelyben az irodalmi ábrázolás előtte jár a tudományos megfogalmazásnak, mint az érzelmi színeképek Stendhal regényeiben, vagy a tudatelőttes műveleteinek ábrázolása a Karinthy-novellák belső monológjaiban.

A lélektan mai nyelvén megfogalmazva az implikált mechanizmusok elemzése azt vizsgálja, hogy milyen fogalomrendszerben olvashatók le az elemzett műben a hősök motivációi, viselkedésük meghatározói.

A hagyományos értelmezés szívesen egyszerűsítette le az indítókat. Hajlott arra, hogy a cselekvések sokszálú hátterét egyetlen tulajdonságban foglalja össze, s a különféle helyzetekre, feszültségekre visszavezethető determinánsokat karaktervonássá sűrítse. Megelégedett azszal, hogy a cselekvés heterogén színekéből egyetlen mozzanatot emeljen ki, s ezt mint személyiségjegyet – mint féltékenységet, mint nagyravágyást, szerelmi szenvedélyt – akár a szörnyszerűségig nagyítsa fel. Márpedig a dinamikus lélektan éppen azt tárta fel, hogy ezek a megnyilvánulások nem homogének, sokféle indulati forrásból táplálkoznak, s az implikált pszichológiai mechanizmusok elemzése elsősorban arra törekszik, hogy ezeknek az összetett megnyilvánulásoknak az emocionális színeképét fejtsse ki az irodalmi ábrázolásból.

Jellegetes, elkülöníthető feszültségforrás lehet a cselekvés színeképében a *frusztráció*, az a kínos érzés, amelyet a szándék és a cselekvés, a szükséglet és a kielégülés közé ékelődött akadály kelt bennünk; az *ambivalencia*: vonzás és taszítás, vágy és viszolygás, szeretet és gyűlölet egyidejű jelenléte úgy, hogy a viszonyulás ellentétes előjelű irányulásai váltakoznak a tudatban. S éppen így elkülöníthető a szükséglet és a felszólító jelleg viselkedésmeghatározó feszültségének számos megnyilvánulása: a *pótcselekvés élménye* mint a helyettesítő kielégülés csillapító, mégis nyugtalanító kísérője, vagy a *telítődés* a kielégüléstől a csömörig terjedő minden változatában.

S különösképpen sokat ígér az irodalmi ábrázolás lélektani értelmezésében azoknak a mechanizmusoknak az elemzése, amelyekben ezek a feszültségek feloldódnak vagy kirobbannak. Egy embert s így egy irodalmi mű hősét is minden típusba sorolásnál jobban jellemez az, ahogyan a feszültségeit szabályozza: megszelídíti, féken tartja, feldol-

gozza, érvényesíti. Ahogy például a frusztrációs élmény kínos feszültségét regresszióval, az ambivalenciát azonosítással vezeti le, ahogyan a létbizonytalanság állapotában személyisége beszűkül, ahogyan diszkriminációs élményét kompenzációban dolgozza fel, vagy esetleg csak olyan kezdetleges elhárításra képes, amilyen a projekció, a nyugtalanító indulat rávezetése a külvilágra.

E lélektani implikációnak a kifejtésével az irodalmi műnek egy további önálló rétegét bonthatjuk ki, gazdagabbá tehetjük a mű megértését anélkül, hogy az értékelés igényével lépniénk fel.

A négy novellában a pszichológiai mechanizmusok rétege nem egyformán hangsúlyos.

A Kosztolányi-novellában jóval kevesebbet nyújt a mű megértéséhez, mint a történelmi vagy a lappangó filozófiai réteg kifejtése. A mindenhatóság körös igényének elemzése, az istenség doxazmája s ennek próbatételeként a halálós játék az összeesküvéssel pszichológiai megvilágításban hozzájárulhat a jobb megértéshez. De hiába mutatnánk ki a valóságérzék csökkenésének, a téveszmék alakulásának a folyamatát, ez csupán az ábrázolás pszichopatológiai hiteléről vallana, a mondanivalónak csupán egy harmadrendű elemét tárná fel, és semmit sem adna az elsődleges filozófiai és irodalomtörténeti elemzéshez.

A Móricz-novellában kibontható lenne ugyan a személyiség koartációjának – elsivárosodásának – a mechanizmusa, de ennek támpontjai halványak, így az elemzés önkényesnek hatna. Még inkább így van ez a Nagy Lajos-novellában, amelyben ha rábukkanunk is olyan pszichológiai mechanizmusok jelzésére, amilyen az elsődlegesen társadalmi háttérű bizonytalanság és félelem rávetítése a külvilágra – ezeknek elemzése csupán epizód értékű lenne, és valójában semmit sem adna a mondanivalóhoz. A Krúdy-novellában viszont, látni fogjuk, a lélektani motiváció a mű kitüntetett rétege. Kibontása sokat ad a történet háttérének jobb megértéséhez.

A négy novellának ez az összehasonlítása itt arra utal, hogy ha az irodalmi műveket sorrendbe rakjuk a rétegek kitüntetett jellege szerint, kiderül – jóllehet ez a megállapítás közhely –, hogy a pszichológiai réteg hangsúlyos egy műben fordított arányban van a szocioökonómiai és történelmi hangsúllyal. Ezzel nem a két réteg vagy-vagy jellegére célok, hanem inkább a megközelíthetőség sorrendjére. A Krúdy-novella világában valószínűleg otthonosabban mozgunk, ha a pszichológiai elemzés oldaláról közelítjük meg. A társadalmi mondanivaló is tisztábban bontakozhat ki ezen a fonalon. Ezt is a lélektani folyamat hordozza. A Móricz-novellában ez szinte fordítva van. A novella magja elsősorban

társadalmi modell (amely viszonylag alacsony tudatszinten valósulhat meg); a cselekmény lélektani háttere is csupán a konkrét társadalmi-történeti-közműveltségi körülmények kibontásával érthető. A Krúdy-novella magja ezzel szemben *pszichológiai modell*, amely sokféle társadalmi-történelmi körülményegyüttesben valósulhat meg, feltétele csupán a kiegyenlíthetetlen státuskülönbség, s így a társadalmi mondanivaló is inkább a szerep és a szerepcseré lélektani folyamata révén domborodik ki.

Ezért is választottam az implikált pszichológiai mechanizmus kifejtésének példajaként a Krúdy-novella elemzését.

A jól kirajzolódó pszichológiai réteget szigorúan zárt helyzeti és cselekvési egységből bonthatjuk ki. Az előkelő ezredes arra készül, hogy párbajban megöljön egy újságírót. A párbaj előtt, a novella egyik órája alatt ellenfelének feltételezett és lenézett életterében bolyong. Megsajnálja ellenfelét, mégis elhatározza, hogy agyonlővi. Az epilógusból tudjuk meg, hogy a párbaj porondján az ezredes marad holtan.

A pszichológiai történés, amely a novella helyzeti és cselekvési burka mögött rejlik: az azonosítás. Az ezredes néhány óra alatt ki akarja próbálni ellenfelének számára ismeretlen s már csak ezért is vonzó életmódját, realizálni igyekszik elképzelt szokásait, sőt szeretné eljátszani feltételezett tulajdonságait.

Az azonosítás gasztronómiai fonalon halad. A minta, amellyel azonosítja magát, ételekre, italokra, ízekre bontva jelenik meg. Az empátiás feszültség, a beleélés folyamatának utánzásos-cselekvéses egységei az evés-ivás-ízlelés körébe tartoznak. Tudjuk, az ezredes a Kaszinóban étkezik, osztrigát, rákot, angolnát eszik, francia pezsgőt iszik, előkelő pincérhad szolgálja ki. Az ellenfél, a „kófic tintafaló” olcsó kocsmában étkezik, tepertőt, retket, hagymát eszik, azt is a tiz körmével; olcsó bort és kocsispálinkát iszik, és valami csaposlegény szolgálja ki.

A két főszereplő roppant státuskülönbsége étkezési szokásokban rajzolódik ki. Az ezredes empátiával, utánzással, azonosítással néhány óra alatt bejárja a státuskülönbség miatt eddig előtte ismeretlen világot; az Arabs Szürke ingujjas csaposlegénye rakja elé a fröccsöt; tiz ujjával szedegeti a tepertőt, a retket, a hagymát.

Az azonosítás sikerül. Nemcsak utánozza ellenfelét, akinek életterében bolyong, hanem azonosul is vele. Nemcsak kipróbálja a szokásait, hanem rááll az érzelmi hullámhosszára. Az emocionális hasonulás mutatója: a *lenézett életforma örömeinek örömként való ízlelése*. Izlet neki az állott sör, amit azért iszik, mert azt hiszi, hogy ilyet iszik az ellenfele is. Izlik neki a kissé odakozmált pörköltmaradék, a szalámicsutka,

benne a spárgával. Ételek, amelyeket ma már lenéz, jóllehet fiatalkorában rájuk fanyalodott, sőt élvezte is őket. Tudja, hogy ilyen maradékokat egy vendégnek már oda sem adna a kocsmárosné, s ő mégis ezekre vágyik. „Kiprobálom” – gondolja, s valójában egyre jobban ízlenek, egyre több örömet szereznek.

Az ezredes tudja, hogy „leereszkedik”; tudja, hogy valójában elzüllik: minden ilyen maradék étellel, minden ilyen állott és kozmás ízzel lefelé csúszik egy másik élet pogányabb örömei, az alantasabb létforma örömei felé.

Jules Laforgue vezette be az irodalmi ábrázolásba a „nostalgie de la boue” (a sár nosztalgiája) fogalmát. Azóta tágabb értelmet kapott, és az elzüllesztés vágyát mint pszichológiai történést, az alantas élet örömei iránt érzett nosztalgiát jelöli. (Nem objektív viszonyításról van szó. Az Arabs Szürke örömei társadalmi-erkölcsi mércével mérve nyilván nem alantasabbak a Kaszinó örömforrásainál, sőt – amint ezt Rezeda Kázmér bolyongásaiból és Madame Louise estélyéből tudjuk – magasabb szinten vannak. De a „nostalgie de la boue” éppen azért, mert nosztalgia – szubjektív értékrendnek felel meg.)

Az ezredes azonosulására az *alantasabb létforma örömeivel* egy analógia kínálkozik.

Gregor Samsa, Kafka *Az átváltozás* című novellájának a hőse óriási bogárrá változik. Bogárként mászkál a falakon és a mennyezeten. Rövid idő alatt eljut oda, hogy bogár módra függni, himbálózni kezd a mennyezethez tapadt lábain – ez szórakozást, örömet, boldogságot jelent neki. Átváltozását ez tette teljessé. A bogártest kiegészül a bogárörömmel.

Hogyan bontakoznak ki a bogárörömek az Arabs Szürkében?

Amikor az azonosuláshoz vezető mintakövetés elkezdődik, az ezredes még azt hiszi, hogy kalandról és vezeklésről van szó: „... most halála küszöbén leereszkedem hozzá, megbékülök vele, vezeklek vele együtt, habár én igazán ártatlan vagyok...” Meg akar ölni egy embert, s ezért a gyilkosságért előre vezekel azzal, hogy néhány óráig az áldozat életét éli: „jóságában odáig akart leereszkedni, hogy pusztán gavallériából szegényes életmódját akarta utánozni.” Az ezredes állruhájaival csak elkezdte a státuszváltoztatást, mint ahogyan Samsa is a kitingpáncéllal csupán elkezdte a bogárlétet. Az átváltozás Gregor esetében a mennyezeten való függő lebegés örömeivel, az ezredesében a kófic lenézett ételeinek az örömeivel fejeződött be.

Ez a leereszkedő azonosítás az Arabs Szürkében valójában egy szerepcserre kezdete. Az ezredes a *Kaszinó-tag* szerepét cseréli fel az

éhenkórász szerepével játékból-vezeklésből, végül – a kóficörömökkel megerősítve – emocionálisan is: „... az ezredes mindenben hasonlatos akart lenni nyomorult ellenfeléhez...”

S ekkor a pszichológiai történés nagy fordulataként betoppan egy „bolondos külsejű (<...> nyavalyás, beszámíthatatlan fiatalember”. Az ezredes kitalálja, hogy ez az ő ellenfele, a halálraítélt. Megérzi az empátiának a veszélyét, hiszen ez a fiatalember már öltözetével is mintha „biztos célpontnak állna ki pisztolya elébe”, de nem tudja fékezni magát az azonosítás folyamatában: még mindig az újságíró életét éli, az általa választott kocispálinkát issza.

De már csak egy negyedóra választja el a párbaj időpontjától, s így a realitás figyelmezteti arra, hogy a szerepcsere élet és halál kérdése. A valóság veszélyjelzése elindítja benne azt az igényt, hogy visszatérjen saját szerepébe, s *ismét a párbaj biztos győztese legyen*, a Kaszinó-tag, a legjobb céllovó: „Nem, most már semmi körülmények között sem akart hasonlítani ahhoz a kófic emberhez, miután azt látni vélte.”

A szerep visszavétele úgy történne – „komolyan és ünnepélyesen” –, hogy az ezredes rágyújt egy havannaszivarra. Eddig órákon át olyan ételeket és italokat fogyasztott, amelyek még az Arabs Szürkében is maradéknak számítanak; most viszont olyan szivarra gyújt rá, amilyenre „az Arabs Szürke fennállása óta nem gyújtottak rá ebben a helyiségben”. *A szivarral kilép a szerepcsere révén szerzett, játékosan felvett státusból, és eredeti, elcserélt státusának megfelelő gesztushoz folyamodik.* Így véli visszaszerezni elcserélt szerepét, *amellyel együtt jár a halálosnak ígérkező párbajban való győzelem is.* A szivar füstjével el akarja fűjni azt, hogy leereszkedett egy másik szerephez, az eleve vesztes státusához.

Ez a jelenet a meg nem történtté tevés pszichológiai mechanizmusát foglalja magába. Főként gyerekeknél megfigyelhető mechanizmus ez: egy gesztus mágikus erejével eltörölni egy előző cselekvést, megkönnyebbülni egy feszültségtől úgy, hogy a változást retroaktív érvénnyel egy gesztushoz kötöm. Az ezredes egy ilyen alacsony szintű pszichológiai mechanizmusnak számító mágikus gesztussal – a rágyújtással, a füstgomoly pöffentésével – akarja visszafordítani azt, ami ezen a délutánon az Arabs Szürkében történt: „Mily balga volt, hogy csak egy délutánra is el akarta felejteni rangját, társadalmi állását...” A havannaszivar aranypiros papírszalagjával akarja meg nem történtté tenni azt, hogy a töpörtőnek, a reteknek, a kocispálinkának az örömeivel kockára tette a győztes szerepét: „Hátrább az agarakkal annak, aki az életét félti: pöffentette az első füstgomoly, amelyet az ezredes szétfújt

magya körül, mintha mindent el akarna egyszerre fújni, ami ezen a délutáncn történt vele.”

De úgy látszik, a szerepcseré irreverzibilis volt: az ezredes az állott sörrel és a kocispálinkával megitta, a töpörtővel megette, ahogyan a mélylélektanban mondják, „bekebelezte” a kóficnak a szerepét – annak a szerepét, akinek a párbajban meg kell halnia: „... a kocispálinka kissé elkábította. De hát megitta a nyavalyás tintafaló helyett.”

„Az utolsó szivar” – amelyet az utolsó vacsora után szimbólumként is értelmezhetnénk – pszichológiai történésben az átváltozások ősi modellje új megfogalmazásban, lélektani folyamatra lebontva. Az a mesei történés, hogy valaki átváltozik, de nem képes visszaváltozni. Talán elfelejtette a varázsszót, talán nincs a közelben rózsalevél, mint Lucius átváltozásának történetében, s így egy lényétől idegen formában sodródik végzete felé.

A folyamat itt hosszabb, mert nem mesei, hanem pszichológiai eszközökkel van rögzítve;

az átváltozást a szerepcseré helyettesíti;

a varázslatnak az azonosulás felel meg;

a létforma, amivé a varázslat révén átváltozik a hős, a vesztesnek, a halálraítéltnak a helyzete;

az átváltozás kockázatát Az *aranyzamárban* az erotika, a Krúdy-novellában a „nostalgie de la boue” fogadtatja el;

a visszaváltozás lehetőségét a meg nem történtté tevés mechanizmusa képviseli;

a visszaváltozás varázsigéje vagy rózsalevele a havannaszivar aranypiros papírszalagja;

a végzetes irreverzibilitásnak felel meg a szerepcseré végigjátszása a halálig.

Hogy a meg nem történtté tevés, a visszaváltozás nem sikerült, erre csak pszichológiai felelet van: az érzelmi ráhangolódás. Amikor az ezredes elkezdi a minta követését, a kíváncsiság és a másik életének egzotikuma vezérli, majd ehhez tapad inkább a kíváncsiság racionalizálásaként a vezeklés gondolata. S a mintakövetés egyre inkább érzelmi színezetet kap. Az ezredes megszánja az újságíró, aki rokonszenves lesz neki, olyannyira, hogy szívesen látta volna akár vendégül is. Végül, amikor meglátja, hangsúlyozott vonzódást érez iránta. Mintha filiációs azonosítás játszódna le: a fiatalhoz mint gyermekhez való hasonulás – az érzelmi megszállás veszélyes útja, az érett kor egyik drá-

mája. Érzelmi szálakon át válik a kötődés olyan erőssé, hogy a szerepcsere az örömek átvételével végbemegy, és ezt az emocionális áthangoldást az ezredes nem képes elfűjni a szivarfüsttel sem.

Az irreverzibilis s így végzetes azonosításos szerepcsere egy mesei modell pszichológiai megfogalmazása: a varázslattal történő átváltozásból nem sikerül visszavájtzni, mert a varázsigé – a kaszinói havannaszivar – közben hatását veszítette.

Az implikált pszichológiai mechanizmusok rendszere ebben a novellában nem más, mint egy *olyan történésnek a kifejtése a lélektani realizmus szintjén, amelyet a motivációnak egy más igény szintjén csodával, varázslattal, abszurd fordulattal próbálhattak valószínűvé tenni.*

Könnyen lehet, hogy a lélektani mechanizmusok rétegének kibontása arra a következtetésre fog vezetni, hogy a történés pszichológiai ábrázolása nem a mondanivaló tartalmát érinti, hanem a kor ábrázolási és érvényességi igény szintjének felel meg.

Az elemzés, amelyet megkíséreltünk, nem a hagyományos pszichoanalitikus értelmezés módszerét követi. Nem keresi a megértés kulcsát az író gyermekkori élményeiben; nem próbálkozik azzal, hogy a pszichológiai történetet jelképelemzéssel bontsa ki. A „nostalgie de la boue” feszültségét és a „kóficörömöt” mint az átváltozás jelzését nem a szalámicsutkákból vagy a pörköltmaradékból mint a lealacsonyodás szimbólumaiból hámozza ki, hanem a szöveg konkrét *utalásaiból* vezeti le. Az ezredes érzi, hogy amit tesz, az társadalmi helyzetéhez viszonyítva szégyenletes: „Ezt az órát úgysem mondja el soha senkinek, azért bizonyos habozás után, körültekintés, gyanakodások után, végül csak elszánta magát . . .”

Tudja, hogy az Arabs Szürkében egy alacsonyabb státusba lép át, s ez számára a züllés folyamata: „. . . csak az első lépést kell megtenni a züllés útján, a második lépés már természetesen következik.” „Úgy látszik, mindenáron el akart zülleni . . .” S éppen így tudja az ezredes azt is, hogy szokatlan, alkalmoszerű étkezési módjával szerepcserét hajt végre: „. . . de ma ilyen fura gusztusom van, hogy olyan ételeket egyek, mint amilyen ételekkel valahol, valamerre, valaki táplálkozni szokott, hogy annak az embernek a helyébe képzeljem magamat. Igen, olyan akarok lenni, mint egy nyavalyás kófic . . .”

A lélektani folyamat rekonstrukciója tehát a szöveg konkrét, filológiaiag megragadható elemeinek az értelmezésével készül. Mintha egy személyiségképből azt próbálnánk meghatározni, milyen lélektani fogalomrendszerben értelmezte a pszichológus azokat a tapasztalatokat, amelyekből a jellemrajzot kimunkálta. Ugyanebben az évben jelent meg Krúdy *A hírlapíró és a halál* című novellája, amelyben az író ugyancsak az ezredes és az „éhenkórász” párbajának a körülményeit, ezúttal az újságíró életérzését írja le.

Bizonyos, hogy az ilyen értelmezésekben sok az esetlegesség, könnyen sodor bennünket a pszichológiaiag rikító, a mondanivaló szempontjából mégis véletlenszerű részletek felnagyításához. Ettől a veszélytől csak az védheti meg az elemzőt, ha nem feledkezik meg arról, hogy a pszichológiai értelmezés történeti rekonstrukció, s minden megállapítása csak az író és a kor történetének a háttérében nyer értelmet. Az implikált lélektani mechanizmusok kifejtésével akkor hatolhatunk be mélyebben a mű értelmébe, ha a pszichológiai értelmezés utalás-anyaaga összegeztethető a történeti értelmezéssel.